

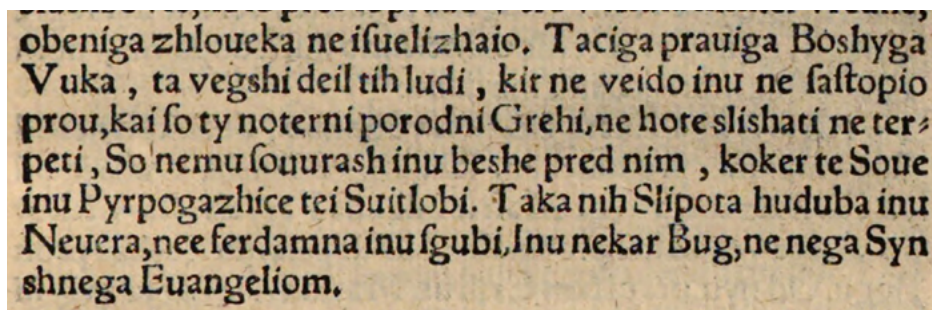
Kam so šle vse *pyrpogazhize*, *shkershabzi* in *mižkuti* – sopomenke za netopirje v slovarjih od 16. do konca 19. stoletja

Primož Presetnik

Priznam, da me zanese, ko se lotim prebrat knjigo, kar bral bi in bral, pa preveril še to in ono trditev. Nisem pa si predstavljal, da bom v prostem času bral slovarje, in to kar nekaj vikendov. Ampak tako se zgodi, če ima človek premalo samonadzora. Vendar, pazite! To stanje je očitno nalezljivo, kar je izkusila urednica Glej, netopirja!, ki je »tudi notri padla« in me opozorila na nekatere dodatne podrobnosti. Kakorkoli, da upravičim to porabo časa in tega komu drugemu celo prihranim, sem v naslednjem prispevku strnil nekaj ugotovitev.

A) Prvi tiskan zapis o netopirjih

Seveda je avtor kdo drug kot Primož (Ahačič in sod. 2011). No, Primož Trubar seveda, ki je po dolensko zapisal kar *pyrpogazhice* (slika 1). Trubar je v knjigi *En register*, ena kratka postila leta 1558 zbral pridige za različne nedelje in praznike (Trubar 1557/1558a). To knjigo vsi poznamo, saj so nas o njej učili v srednji šoli, ko so nam razlagali, da je Primož T. grmel tudi Proti zidavi cerkva. V pridigi na binkoštni ponedeljek govori med drugim o frdamanih grešnikih in na koncu pravi: *Taciga praviga Božyga vuka ta vegši deil tih ludi, kir ne veido inu ne zastopio prov, kai so ty noterni porodni grehi, nehote slišati ne terpeti, so nemu souvraž inu beže pred nim koker te sove inu pyrpogačice tei svitlobi. Taka nih slípota, huduba inu nevera nee ferdamna inu zgubi inu nekar Bug ne nega Syn ž nega evangeliom.* (transkribiral, prevedel in spremno besedo napisal Jonathan Vinkler, Trubar 1557/1558b).

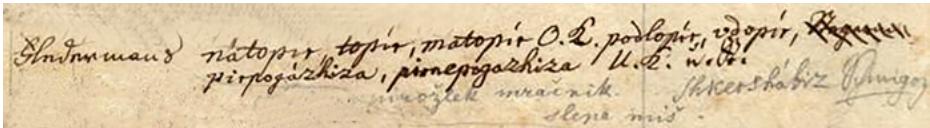
SLIKA 22. a) Slika dela pridige Primoža Trubarja za binkoštni ponedeljek (Avstrijska narodna knjižnica, signatura: BE.9.Q.33*, <http://data.onb.ac.at/rec/AC10387771>).

B) Slovarji 16.–19. stoletja o netopirjih

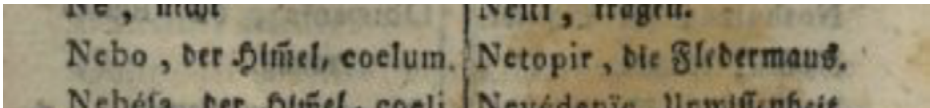
Nesluteč obsežnost tematike sem v dLib vtipkal geslo "slovar" in dobil 32 strani zadetkov s po 25 zapiski na stran. Seveda sem sproti naletel še na omembe drugih slovarjev, ki sem jih tudi večinoma našel digitalizirane na spletu. Na srečo sem hitro ugotovil, da je slovarjev do konca 19. stoletja vseeno obvladljivo število, pa vendar sem se moral prebiti preko 60 besedil, izmed katerih sem v 28 virih našel gesla nanašajoča se na netopirje. Od tega je 25 pravih slovarjev, za popolnost pa sem dodal še tri protestantske knjige (TP 1558, DJ 1578, 1584), iz katerih so vsaj v začetku črpali tudi slovaropisci. Pri tem sem se hitro privadil bohoričici, ki je do sedanje gajice, s kratkima regionalnima poizkusoma z metelčico in danjčico, ostala v veljavi do približno 40. let 19. stoletja. Črke so zelo podobne sedanjim, še največja razlika je v zapisovanju sičnikov in šumnikov. Tu jih navajam, da bo šlo branje spodnjih gesel lažje: Z, z -> c; ZH, zh -> č; S/\$, f -> s; SH/\$H, fh -> š; S, s -> z; SH, sh -> ž (ja, vem, veliki črki za S in Z sta enaki, ampak tako je bilo). Gotico sem prepisal v sedanje črke, kar je bilo lahko, saj sem napol z grozo, napol pa z veseljem ugotovil, da sem v srednji šoli uporabljal 100 let star slovar s konca 19. stoletja (JA 1889), kjer so bila nemška gesla zapisana s to načičkano pisavo in sem se je moral že takrat privaditi.

V tabeli 3 so izrazi za netopirje napisani po zaporedju letnic izdaje posameznih knjig oz. slovarjev, ki jih bolj popolno navajam v tabeli 4. Gesel nisem združeval, četudi je jasno, da se npr. *mrazhnik* in *mračnik* nanašata na isto besedo.

Prvo slovarsko delo, ki vsebuje obe sopomenki (*pirpogačica* in *nadopir*) za netopirja iz protestantskih del, je napravil Hieronim Megiser (HM 1592, 1603). Potem pa skoraj stoletje in pol ni bilo natisnjenega novega slovarja, čeprav so obstajali nekateri rokopisni nastavki, kjer sta zapisani tudi sopomenki *poltič* in *perutničasta miš* (VG 1685, NH 1712). Ko je bil končno natisnjen nov slovar, je bila to le močno dopolnjena izdaja Megiserjevega slovarja, ki uvaja še na Koroškem domač izraz – *mračnik* (HM 1744). Marko Pohlin je od nekod potegnil tudi besedo *šestopirnica*, hkrati pa po mojih trenutnih dognanjih tudi besedo *topir*. Slednja je skoraj zmagala za splošno poimenovanje netopirjev, saj jo navaja cela množica ostalih slovaropiscev. Na Štajerskem domujoč Janez Šmigoc (ŠJ 1812) je svoje delo oplemenitil tudi s *škeržabcem*. Čisto presenečenje je bilo zame spoznanje, da je bil Valentin Vodnik izredno delaven slovaropisec, in se pridružujem ostalim tožbam, kakšna škoda je, da njegovo delo ni doživelo tiska (VV 1817). Je pa njegov rokopis gotovo služil ostalim slovaropiscem 19. stoletja, ki jih ni bilo malo (Metelko, Jarnik). Njegovega je tudi vsaj pol besednega zaklada v Cigaletovem slovarju (CM 1860; Modic 1909). Vodnik jim je postregel s kar sedmimi sopomenkami, ki jih je tudi lepo naglasil in verjetno zapisal, kdo mu jih je posredoval ter na prvo mesto postavil besedo *natopir* (slika 23). Poleg teh sedmih izrazov je starejšega datuma še pripis s svinčnikom *shkershabiz*, ker je zapisan z bohoričico (morda je to besedo pridal Metelko, ki je imel v lasti rokopis), ostali dopisi pa so skoraj gotovo mlajši in so verjetno nastali po letu 1850 (Stabej 1966).

SLIKA 23. Vodnikov rokopisni slovar (1806/1817) z geslom *Fledermaus* in slovenskimi sopomenkami (s svinčnikom dopisane besede verjetno niso Vodnikove).

SLIKA 24. V Jarnikovem slovarju (JA 1822) se po mojem vedenju prvič najde sodobna oblika besede netopir.

Sodobno besedo *netopir* v slovar prvič zapiše Urban Jarnik (JU 1822), ki je trdil, da je med ljudstvom na splošno takrat živelo še mnogo izvornih staroslovanskih besed. Potem je *netopir* postal poleg *topirja* najpogostejše navajana beseda za te živali. Anton Murko je iz govora vzhodnih Slovencev dodal še besedo *pirošlek* (MA 1832) in zapisal zelo posiljeno razlago, da *netopir* ne živi v drevesih, temveč v zidovih, medtem ko *topir* živi v duplih (MA 1833). Potem sledi vrsta slovarjev, ki samo navajajo predhodne izraze in šele Matej Cigale (CM 1860) postreže z novimi sopomenkami. Skupaj jih je navedel kar 12, med katerimi so tudi *matofir* in *pol tič pol miš*. V znanstveni terminologiji Cigale (CM 1880) netopirje opiše kot *prhutarje*. Slovenska imena naših vrst netopirjev so seveda zanimiva tema, vendar bo morala počakati na pregled v drugem prispevku. Potem pa se pojavi naša slavistična veličina France Miklošič (MF 1886), ki je v svojem etimološkem slovarju netopirje obravnaval kar pod 14 imeni ter je med drugim omenil tudi *pomračnika* in *spečo miš*.

Veliko slovarsko delo je konec 19. stoletja opravil Maks Pleteršnik (PM 1895). V svojem delu je upošteval mnogo načrtno zbranega besedja in mnogo rokopisnih osnutkov, tudi Miklošičevega in rokopis Oroslava Čafa, prav tako znamenitega jezikoslovca, ki pa ju žal ni dostopnih na svetovnem spletu (Čafovi listki z besedami pa se sploh niso ohranili; PM 1895). V Pleteršnikovem slovarju so pri mnogih geslih navedeni tudi izvori, tako da lahko vsaj posredno nekaj izvemo o morebitnih virih, ki jih je uporabil. V Pleteršnikovem slovarju sem tako našel 43 izrazov za netopirje: *dopir*, *dupir*, *frfolič*, *ladoper*, *latopir*, *letopir*, *lilek*, *matofir*, *matopir*, *mižkut*, *ni ptič* *ni miš*, *mračnik*, *mrakulj*, *nadopér*, *natopir*, *netopir*, *pérn-pogačá*, *pilpogačica*, *pirač*, *pirezelj*, *pirhpogačica*, *pirpogačica*, *pirnpogačica*, *pirožaba*, *pirožan*, *piroželj*, *pirožljek*, *pirpogača*, *pirpogačica*, *podkovnjak*, *podlopir*, *pomračnik*, *prhutar*, *topir*, *topirček*, *topirec*, *topirka*, *skržabec*, *šestopěrnica*, *šišmiš*, *škržabec*, *vadopir*, *vdopír*. Pa sem res odkril vse sopomenke? Od navedenih so posebno zanimive pomanjševalna, moška in ženska oblika - *topirček*, *topirec* in *topirka*. Imenitna pa je tudi beseda za netopirsko gvano – *netopirščák*. Ob sopomenkah je večkrat naveden krajevni izvor zapisa, vendar tudi o tem več ob drugi priliki, kakor tudi o tem, kaj sem se naučil o izvoru besede *netopir* oz. njenih sopomenkah.

Kam so torej šle *pirhpogačice*, *škeržabci* in *mižkuti* ter podobni izrazi? Vsi gotovo v slovarje, nekateri v različno leposlovno ali znanstveno literaturo, koliko jih še živi med ljudstvom, pa ne vem. Zato se priporočam za kakršnekoli podatke o še živih lokalnih izrazih za netopirje.

TABELA 3. Sopomenke za besedo *netopir*, navedene po zaporedju letnic tiska vira.

[ ] – sopomenko avtor pripisal drugemu kot slovenskemu oz. kranjskemu jeziku; “é – dolgi ozki e s ključico se tako izgovarja, da je pred ozkim e slišati nekaj slab i; v nenaglašanih ali kratko naglašanih zlogih tega e ni” (PM 1895))

IZRAZ	VIR (glej tabelo 4)
pyrpogazhiza	TP 1558, VG 1685
nadopir	DJ 1578, DJ 1584, HM 1592, HM 1603, IAA 1760[HR], PJ >1750, MF 1886
nadopyr	DJ 1584
pirisah	DJ 1584 [Slovenski oli Besjzhki = vzh. slov. /kajkavski]
perizh	DJ 1584 [Hrvatski, Dalmatinski, Istrianski, ali Crashki]
pirhpogazhiza	HM 1592, HM 1603, HM 1744
pulyzha	VG 1685
perihpogazhica	NH 1712
peretnizasta mish	NH 1712
mrashnik	HM 1744, PM 1781, GO 1789, MA 1833
piropogazheza	PM 1781
shestopirneza	PM 1781
topir	PM 1781, GO 1789, ŠJ 1812, VV 1817, MA 1832, MA 1833, KJ 1834, JA 1850, JA 1851, KJ 1854, DJ 1858, CM 1860, MF 1886, PM 1895, PA 1898
tropir	PM 1781, GO 1789
shismish	GO 1789
shkershabez	ŠJ 1812
natopir	VV 1817, PM 1895
matopir	VV 1817, CM 1860, MF 1886, PM 1895
pirpogazhiza	VV 1817
pirnepogazhiza	VV 1817
podlopir	VV 1817, CM 1860, PM 1895
vdopír	VV 1817, PM 1895
netopir	JU 1822, MA 1832, MA 1833, KJ 1834, JA 1850, JA 1851, KJ 1854, DJ 1858, CM 1860, MF 1886, JA 1889, PM 1895, PA 1898
shkershabiz	MA 1832, MA 1833
piroshlek	MA 1832, MA 1833
nedopir	MA 1833

IZRAZ	VIR (glej tabelo 4)
dupir	MA 1833, JA 1850, CM 1860, MF 1886, PM 1895
mračnik	JA 1850, JA 1851, KJ 1854, DJ 1858, CM 1860, JA 1889, PM 1895
pirožlek	JA 1850, CM 1860, MF 1886
škeržabec	JA 1850, CM 1860
šestopirenca	JA 1851
šišmiš	JA 1851, DJ 1858, MF 1886, PM 1895
matofir	CM 1860, PM 1895
vdupir	CM 1860
pirhpogačica	CM 1860, JA 1889, PM 1895
pol tič pol miš	CM 1860
prhutar	CM 1880, JA 1889, PM 1895
letopir	MF 1886, PM 1895
mižkut	MF 1886, JA 1889, PM 1895
mrakulj	MF 1886, PM 1895
ni ptič ni miš	PM 1895
pomračnik	MF 1886, JA 1889, PM 1895
pirpogača	MF 1886, PM 1895
pirpogačica	MF 1886, JA 1889, PM 1895
speči miš	MF 1886
polmiš	JA 1889
podkovnjak	JA 1889, PM 1895
dopir	PM 1895
frfolič	PM 1895
ladoper	PM 1895
latopir	PM 1895
lilek	PM 1895
nadopér	PM 1895
pérn-pogáča	PM 1895
pilpogačica	PM 1895
pirnpogačica	PM 1895
pirač	PM 1895
pirezelj	PM 1895
pirožaba	PM 1895

IZRAZ	VIR (glej tabelo 4)
pirožan	PM 1895
piroželj	PM 1895
pirožljek	PM 1895
topirček	PM 1895
topirec	PM 1895
topirka	PM 1895
skržabec	PM 1895
šestopêrnica	PM 1895
škržabec	PM 1895
vadopir	PM 1895

TABELA 4. Seznam protestantskih virov iz 16. stoletja in slovarskih virov do konca 19. stoletja ter število v njih zabeleženih sopomenk za besedo netopir. (R – rokopis)

OKRAJŠAVA VIRA – / ŠTEVILO SOPOMENK / – VIR (citirano po dLlib; http://www.dlib.si)	
TP 1558 – / 1 / – Trubar, Primož (1558). En regiŝter, ena kratka postila	
DJ 1578 – / 1 / – Dalmatin, Jurij (1578). Biblie, tu ie, vsiga Svetiga pisma pervi deil, v katerim so te pet Mosessove buqve.	
DJ 1584 – / 3 / – Dalmatin, Jurij (1584). Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta.	
MH 1592 – / 2 / – Megiser, Hieronim (1592). Dictionarium quatuor linguarum.	
HM 1603 – / 2 / – Megiser, Hieronymus (1603). Thefaurus Polyglottus. vel, Dictionarium Multilingue: Ex quadringentis circiter tam veteris, qvam novi Orbis Nationum Linguis, Dialectis, Idiomatibus et Idiotismis, constans.	
VG 1685 – / 2 / – Vorenc, Gregor, Kastelec, Matija (1680/1685; R). Dictionarium Latino-Carniolicum.	
NH 1712 – / 2 / – Hipolit Novomeški (1711-1712; R). Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis Europae linguis compositum in anteriori parte latino-germanico-sclavonicum in posteriori parte germanico-sclavonico-latinum.	
MH 1744 – / 3 / – Megiser, Hieronymus, Miklauz, Anton (1744). Dictionarium quatuor linguarum.	
IAA 1760 – / min. 1 / – Apostel, Ivan Anton (1760; R). Dictionarium Germanico-Slavonicum, vocabula tam antiqua quam nova ussu recepta iuxta etymon purioris Slavonismi authorum methodice demonstrans, (hrani Univerzitetna knjižnica Maribor). <i>Citirano po Časopis za zgodovino in narodopisje</i> (1939), letnik 34, številka 1/2.	
PJ >1750 – / 1 / – Popovič, Janez Sigismund Valentin (druga polovica 18. stol.; R). Glossarium vindicum. [uredil Richard Reutner v sodelovanju s Petrom Weissom, 2007]	
PM 1781 – / 5 / – Pohlin, Marko (1781). Tu malu besedishe treh jesikov.	
GO 1789 – / 4 / – Gutsman, Ožbalt (1789). Deutsch-windisches Wörterbuch.	
ŠJ 1812 – / 2 / – Šmigoc, Janez Krstnik Leopold (1812). Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre.	
VV 1817 – / 7 / – Vodnik, Valentin (1806/1817; R). Slovensek Besednjak / Slowenisches Wörterbuch.	
JU 1822 – / 1 / – Jarnik, Urban (1822). Kleine Sammlung solcher altslavischen Wörter, welche im heutigen windischen Dialecte noch kräftig fortleben.	

OKRAJŠAVA VIRA – / ŠTEVILO SOPOMENK / – VIR (citirano po dLlib; <http://www.dlib.si>)

MA 1832 – / 4 / – Murko, Anton (1832). Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre für Deutsche, nach den Volkssprecharten der Slowenen in Steiermark, Kärnten, Krain und Ungarns westlichen Distrikten.

MA 1833 – / 7 / – Murko, Anton (1833). Deutsch-Slowenisches und Slowenisch-Deutsches Handwörterbuch.

KJ 1834 – / 2 / – Kek, Jožef, Metelko, Franc Serafin, Šlaker, Janez Nepomuk (1834). Kleines Wörterbuch der slowenischen und deutschen Sprache.

JA 1850 – / 5 / – Janežič, Anton (1850). Vollständiges Taschen-Wörterbuch der slovenischen und deutschen Sprache

JA 1851 – / 5 / – Janežič, Anton (1851). Popólni ročni slovár slovénskega in němškega jezika.

KJ 1854 – / 3 / – Kek, Jožef, Šlaker, Janez Nepomuk, Metelko, Franc Serafin (1854). Kleines Wörterbuch der slovenischen und deutschen Sprache. 3 pomnoženi natis

DJ 1858 – / 3 / – Drobnič, Josip (1858). Slovensko-nemško-talianski in Taliansko-nemško-slovenski besednjak.

CM 1860 – / 12 / – Cigale, Matej, Wolf, Anton Alojzij, Blaznik, Jožef (1860). Deutsch-slovenisches Wörterbuch.

CM 1880 – / 1 / – Cigale, Matej (1880). Znanstvena terminologija s posebnim ozirom na srednja učilišča.

MF 1886 – / 14 / – Miklošič, Franc (1886). Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.

JA 1889 – / 10 / – Janežič, Anton, Bartel, Anton, Kaspret, Anton (1889). Deutsch-slovenisches Hand-Wörterbuch.

PM 1895 – / 43 / – Pleteršnik, Maks, Wolf, Anton Alojzij (1893-1895). Slovensko-nemški slovar.

PA 1898 – / 2 / – Praprotnik, Andrej (1898). Praprotnikov mali šolski besednjak slovenskega in nemškega jezika. 6. nat. Obširno pomnožil in popravil Jakob Dimnik. Praprotniks kleines Schulwörterbuch der slow. u. deutsch. Sprache. 6. Aufl. Bedrutend verm. u. verb. von Jakob Dimnik.

OSTALI VIRI

Ahačič K., A. Legan Ravnikar, M. Merše, J. Narat, F. Novak, 2011. Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 641 str.

Modic I., 1909. Vodnik kot jezikoslovec. Dom in svet: 414–21, 446–53, 495–500.

Stabej J., 1966. Nekaj ugotovitev ob popolnem izpisu Vodnikovega rokopisnega nemško-slovenskega slovarja. Jezik in slovstvo 11 (1/2): 42–44.

Trubar P., 1557/1558a. Ta Pervi Deil Tiga Noviga Testamenta, Vtm So Vsi Shtyri Evangelisti Inv Tv Diane tih Iogrou, sdai peruizh vta Slouenski Iesik, Skusi Primosha Truberia sueistu preobernen ... Der erst halber Teil des neuen Testaments, ... in die gemeine Windische sprach jetzund zum ersten mal fleissig verdolmetscht. Vnd was mehr dabey, vnd warumb nur diser halber teil jetzund gedruckt worden, daruon würdt dir die erste Teütsche Vorred dises Büchs sagen. Ulrich Morhart d.Ä. Dostopno na: <https://onb.digital/result/109D8853>.

Trubar P., 1557/1558b. Tiga Noviga testamenta ena dolga predgovor 1557; En regišter, ena kratka postila: 1558. [Elektronski vir: transkribiral, prevedel in spremno besedo napisal Jonathan Vinkler. Pedagoški inštitut, Ljubljana: 2012. Zbirka Zbrana dela Primoža Trubarja 8. Dostopno na: <http://www.pei.si/Sifrant/StaticPage.aspx?id=125>].